

БЕМ Н.В.,
здобувач

*Національний
авіаційний університет*

1932-1933 роки – це чи не найжахливіші сторінки в історії українського народу, коли внаслідок більшовицької колективізації було згублено, приречено на зубожіння та вимирання мільйони сільського населення.

Навіть в офіційних статистичних звітах СРСР у загальній картині зменшення населення всієї країни Українська республіка тримає трагічну першість. Повні ж демографічні втрати в Україні включно з викликаним голодомором зниженням народжуваності сягнули за 1932-1933 рр. 5 млн. чоловік!

Дослідження “доперебудовної” радянської історіографії, скуті жорсткою ідеологічною схемою, основну увагу зосереджували на аналізі колгоспної політики держави, позитивних рисах соціальних перетворень, критиці окремих “негативних явищ”. Щодо оцінок політичних настроїв, то тут проводилася неправдива теза про всенародну підтримку політики партії на селі та опір заходам радянської влади лише з боку незначної частини селянства – так званих “куркулів”.

**ВІДЗЕРКАЛЕННЯ
АГРАРНОЇ
ПОЛІТИКИ
СТАЛІНСЬКОГО
КЕРІВНИЦТВА У
НАСТРОЯХ
УКРАЇНСЬКОГО
СЕЛЯНСТВА
(1932-1933 рр.)**

Перші наукові дослідження з історії голоду з'явилися за кордоном. Найбільш помітні серед них: "Голод на Україні, 1932-1933."; Р. Конквест "Жнива горя: Радянська колективізація і терор голодом"². У 1985 р. для вивчення голоду в Україні була створена Комісія конгресу США. Підсумком реалізації "Усного історичного проекту" Комісії, який очолив Джеймс Е. Мейс, став унікальний тритомник³.

Активне наукове дослідження проблем голодомору в Україні стало можливим лише після розвалу СРСР з ліквідацією компартійної монополії на ідеологію та початком "архівної революції".

Помітним явищем у вивченні трагічних сторінок колективізації стала монографія С.В. Кульчицького "Ціна "великого перелому"⁴. Результати подальшої плідної праці науковця знайшли втілення в книзі автора "Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)"⁵.

Побачили світ численні статті, монографії, присвячені темі колективізації. Найбільш помітними серед інших є дослідження істориків С.С. Діброви, В.М. Даниленка, Г.В. Касянова, Ю. Шаповала, І.І. Винниченка, Є.П. Шаталіної, В.І. Марочка, А.Ф. Куліша⁶ та ін.

Важливим в контексті формування повної наукової картини історії колективізації є вивчення політичних настроїв українського селянства. Сьогодні вітчизняна історична наука робить лише перші кроки в цьому напрямі. Чи не єдиною монографічною працею, присвяченою аналізу умонастроїв української спільноти у ХХ ст., є праця Богдана Кравченка⁷.

Різним аспектам політичних настроїв селян відводиться місце в статтях О.І. Ганжі "Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні"⁸, Л.В. Гриневич "Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні"⁹, В.А. Гриневича "Відлуння голодомору 1932-1933 рр. та антиколгоспні настрої в Червоній Армії напередодні та під час "визвольних походів" 1939-1940 рр."¹⁰, Г.І. Капустян "Голод і селянська ментальність"¹¹.

Всі названі дослідження порушують ті чи інші аспекти багатопланової проблеми реакції українського села на заходи сталінського режиму в аграрному секторі. Дана наукова розвідка представляє попередні результати роботи в цьому напрямі та присвячена віддзеркаленню аграрної політики сталінського режиму в настроях українських селян.

Джерельну базу статті складають в першу чергу архівні документи: резолюції спеціальних нарад ЦК ВКП(б), довідки інформаційного відділу ЦК КП(б)У, постанови і доповідні записки партійних органів щодо стану сільського господарства та настроїв на селі; повідомлення ДПУ про "негативні прояви" в Україні; спецповідомлення ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) щодо політичних настроїв в УСРР та ін. Вивчались матеріали преси, а також підготовлені редак-

торами ряду газет таємні бюлетені про політичні настрої на селі, в основу яких були покладені селянські листи, телеграми, які, звичайно, не потрапили на шпальти газет.

Іншою групою джерел стали тематичні збірки документів, серед яких видання, підготовлені вченими Інституту політичних досліджень та Інституту історії України НАН України¹². У роботі над вищезазначеною проблемою допоміг і збірник документів М. Мухіної “Упокорення голодом”, основу якого склали матеріали, зібрані Комісією конгресу США та Міжнародною комісією з розслідування голоду, документи дипломатичної служби та повідомлення світової преси про голод¹³. Серед джерел варто виділити триваюче багатотомне видання “Трагедия советской деревни. Документы и материалы”¹⁴, що стосується широкого аспекту явищ економічного та суспільно-політичного життя селянства.

Важливим джерелом стали спогади та свідчення людей, які пережили трагедію голоду. В першу чергу, це книга “33-й: голод. Народна книга-меморіал”¹⁵.

* * *

Повідомлення про пряму загрозу голодної смерті зустрічалися вже з грудня 1931 року. На початку 1932 р., коли закінчилися їстівні припаси, заготовлені переважно на присадибних ділянках, в багатьох районах України почався повальний голод. Його жертвами стали десятки тисяч селян. Суцільний голод з численними смертельними випадками охопив 44 райони України¹⁶.

Архіви зберегли чимало документів, в яких очима селян, активістів і тих, хто нейтрально ставився до влади, зображені картини голоду. Комсомолец Пастушенко з с. Полонисте Бабанського району Вінниччини 10 лютого писав Й. Сталіну: “Маса населення підбурена проти радвлади, немає ніякої культроботи, одна хлібзаготівля й годі, сільбуд закритий, ніхто не йде, чекаючи з дня на день смерті... Увечорі не можна вийти в село, б'ють камінням, скидають чоботи, в кого є, населення босе, голе, голодне, діти не відвідують школи, теж босі, голі і голодні...”¹⁷.

Від голоду страждали не тільки селяни. Опрацьовані джерела знайомлять з численними фактами загибелі худоби в різних регіонах України. 31 січня завідувач X територіальним сектором Укрколгоспцентру Абрамович повідомляв правління Укрколгоспцентру про виснаженість та загибель худоби, особливо молодняку, в Олевському районі. Найгіршим стан справ був в артілях ім. Ворошилова та “Червоний прикордонник”, де масово гинули телята, свині, вівці. Решта худоби мала хворий вигляд, свині харчувалися виключно буряком, а корови – лише сіном та соломою¹⁸.

Про жахливі факти йшлося у заяві робітника І.Вишневого до “вельмишановних керманців революційних військ СРСР” Ворошилова та Будьонного, який 9 лютого 1932 р. побував на рідній землі – Великоолександрівському районі Херсонщини. Наведемо уривок з неї: “Сотні кінських трупів в переповнених ямах; в крайній від села (Велика Олександрівка) хаті, недалеко від кінського цвинтаря, в маленькому приміщенні набито повно коней, і ці коні здихають, а вони ще цілком придатні, серед них є навіть чистокровні та інохідці. Всім вищевикладеним населення вкрай обурене”¹⁹.

Навесні 1932 р. селяни були змучені та пригнічені, разом з тим у їх настроях спостерігались деякі відмінності. Частина населення, відданого “робітничо-селянській владі”, вперто намагалася пояснити причини голоду свавільними діями місцевих керівників.

Селянин С. Клименко з околиці Заріччя поблизу Білої Церкви навесні 1932 р. писав секретареві ЦК КП(б)У Зайцеву: “Я не вірю, щоб більшовики знущалися над працюючим людом. Це пани. Це ще гірше від панів. Це якісь невідомі до цього часу дикуни... Одноосібні господарства зруйновані, колгоспи існують на папері, бо хіба це можна назвати колгоспом: сотня чи півтори замордованих коней, купа поламаного реманенту, комори і різні будівлі для зберігання врожаю – порожні. Революцію потоптано, святу назву революції заплямовано, почесне ім'я – більшовик – знеславлено та осміяно”²⁰.

Вболіванням за свій багатостраждальний народ і водночас палким бажанням “розкрити правду” “шановному ЦК партії” просякнутий анонімний лист селянина, який не наважився підписати листа “через зажим критики”, але, демонструючи свою прихильність до влади, з щирим серцем позначив, що у лавах більшовицької партії з 1919 р. і нагороджений орденом Червоного Прапора за бій на Перекопі. 18 травня 1932 р. він писав: “Шановний і дорогий ЦК партії України! ЦК партії ж не знає, які труднощі переживає зараз село. В селі на сьогодні не труднощі, а явна контрреволюція та гнилий “лівацький” заскок поганих партійців-кар'єристів, по Леніну, “не вартих шербатой копійки”. Влада на місцях довела до того, що сама одержує з “розпредів”, а нещасні бідняки-колгоспники гинуть з голоду, наче в капіталістичній, опутаній кризою країні робітники.

Селяни у багатьох колгоспах з грудня не одержують жодного грама харчів, не те що ледарі, а кращі ударники. Зараз кожного дня гине з голоду 10-20 чоловік у сільраді; діти голодні і пухлі, пухлі з голоду, молоді, невинні, “наше майбутнє”. Коня дохлого рвуть люди, як собаки, на харчі... Все селянство вороже настроєне проти радянської влади і, в разі війни, тил наш буде проти нас, а “тил – це здоров'я армії”. ... Село не вимагає м'яса і шампанського, а лише один

хліб...”²¹.

Листи до влади в основному надсилали ті селяни, які схильні були у всіх бідах звинувачувати місцевих працівників. Проте, більшість вже зрозуміла, що до страшного лиха призвела сталінська політика в аграрному секторі. Такі селяни не скаржились і не благали, а весь свій гнів, злість, прокльони виливали у розмовах поміж собою, у вигуках під час зборів та сходів.

Незадоволення сталінською політикою в галузі сільського господарства викликало напружений політичний стан у Молдавській автономній республіці, були емігрантські настрої поміж населення. Певна частина селян здійснювала свої наміри. Так, на закритому засіданні бюро Молдавського обкому КП(б)У 29 березня 1932 р. начальник ДПУ оприлюднив таку статистику: в січні з Молдавії емігрувало 314 родин, в лютому – 423, а у березні – 503²².

Особливо емігрантськими настроями були охоплені мешканці Слободзейського району. Інша частина селян, яка не бажала залишати рідний край, своє майбутнє вбачала в індивідуальному господарюванні. Тож наслідком подібних настроїв було подання заяв про вихід з колгоспів. Упродовж березня-квітня 1932 р. в 10 районах АМСРР було подано 1659 заяв, з них 424 заяви надійшло від селян Красноокнянського, 263 – Кам’янського, 217 – Дубосарівського, 216 – Слободзейського районів²³.

Заклики про вихід з артільей особливо посилювалися в Україні влітку 1932 р. І, на мій погляд, це було не просто відлунням подій весни 1930 р. Селяни, на практиці зазнавши всіх “переваг колгоспного ладу”, наївно покладали всі свої надії та прагнення на можливість повернути свою землю, перспективу працювати на ній, віддаючи їй сили та ентузіазм.

Секретар Харківського обкому партії Ф. Голуб у записці секретареві ЦК КП(б)У В. Строганову від 25 липня доповідав про посилення потягу селян до індивідуального господарювання. В ряді районів області подання заяв набуло масового характеру і часто супроводжувалося самоправним розбором худоби та вимогами колгоспників виділити їм землю, а також реманент. У Великобубнівському районі було подано 1500 заяв і розібрано 600 коней, у Великописарівському – теж 1500 заяв, у Гадяцькому – 1000 заяв, у Чорнухинському – 1300²⁴.

В деяких районах заяви про вихід подавали навіть активісти. Наприклад, організатором подання 40 заяв в одному з колгоспів Семенівського району був бідняк, в минулому червоноармієць. Найбільш поширеними вмотивуваннями були наступні: “Нема належного обліку трудоднів”; “погано керують управлінці”. “Хліба не-

ма і однаково в колгоспі не одержиш. Тому виділіть мені мій посів жита та ярини, віддайте коня і реманент, я буду працювати сам”, – заявив колгоспник Білопільського району²⁵.

Подекуди висновки селян набували політично-загострених форм, а питання про погану організацію господарства пов’язувались із загальною політикою радянської влади. У Путивльському районі фіксувались такі розмови: “Радвлда нас обдурює, постанови уряду про пільги засівальникам конопель не виконуються, хліб все одно заберуть, як у минулому році, та й за коноплі нічого не дадуть. Торік обіцяли заплатити, а дали тільки 50%. Дайте нам 27-й рік. Ми будемо краще страждати індивідуально. А не в колгоспі”²⁶.

Практика подання заяв про вихід з колгоспів набула значного поширення і на Вінниччині. За обліком обкому партії, від середини червня до 10 липня у 52 районах області було зафіксовано 10079 заяв колгоспників про бажання знову повернутися до індивідуального господарювання.

Дуже гострою була заява Садового Зінька з с. Щербанівка Хмельницького району, який свого часу доклав зусиль до організації колгоспу в цьому селі: “Вдруге прошу, аби мене виписали з членів колгоспу та повернули кількість внесеної мною землі, бо факт свідчить, що колгосп не для життя, а для голодної смерті, в чому я переконався за час перебування в колгоспі (упродовж) півтора року”²⁷.

Цілком природною і характерною реакцією селян у зв’язку з поданням заяв про вихід з колгоспу було поширення чуток про “скасування і розпуск” колгоспів, про закріплення землі за одноосібниками, про приховування місцевою владою урядових законів щодо ліквідації колгоспів.

Часто, щоб підсилити враження від “новин” та роздмухати пристрасті, селяни оперували “фактами” про те, що у такому-то селі, районі вже втілені в життя “нові закони”. “Вже у сусідньому Теофіпольському районі всі колгоспи розвалились і там піднята волинка на манер 1930 року”, – повідомляли один одному мешканці села Чернелівці Антонінського району²⁸. Селяни с. Радощівка Славутського району простодушно інформували: “Є постанова Англії та Франції про ліквідацію у нас колгоспів”, а у с. Мар’янівка Оринінського району прогнозували: “Восени земля буде закріплена за одноосібниками на 9 років”²⁹.

В “Огляді матеріалів, що надійшли до ЦК КП(б)У”, який за змістом можна датувати 15 липня 1932 р., зверталась особлива увага на бажання селян вийти з колгоспів, яке в ряді районів Київської, Вінницької та Харківської областей заволоділо масами. За неповними даними, у Вінницькій області на 10 червня було зареєстровано 10079 заяв, у

Харківській тільки за червень – 3792, у Київській за цей же місяць – 3325³⁰. Відзначалося, що в липні ці тенденції посилювалися. На полях документа було дописано: “За першу декаду липня (відповідно до даних місцевих органів ДПУ) подано 13743 заяв. З них: у Вінницькій області – 7720, Харківській – 3579, – Київській – 1377³¹.”

Отже, колгоспний лад з моменту його виникнення охопила глибока економічна криза, найголовнішою причиною якої було “спрямування мало не всієї продукції громадського господарства в державний фонд за символічними цінами”³².

Урожай 1932 року був усього на 12 відсотків меншим за врожай попереднього року, проте плани заготівлі – набагато більшими. Партійно-державне керівництво України, хоч і володіло переконливою інформацією з голодних районів, не намілилось рішуче протестувати проти грабіжницької продрозкладки. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У прийняла “до безумовного виконання” постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 липня 1932 р., згідно якої хлібозаготівельний план України з урожаю 1932 р. визначався по селянському сектору в розмірі 356 млн. пудів³³. Новий план на 40 млн. пудів поступався обсягові заготівель попереднього року, але й він був явно непосильним для дедалі більше деградуючого сільського господарства республіки.

Хлібозаготівельний план справив на українських селян гнітюче враження. Уповноважений ЦК КП(б)У І. Кулик після обстеження ряду сіл Троянівського району Київської області 9 серпня писав у доповідній: “Настрої довкола плану на селі дуже важкі. Здебільшого голосують за план, але з тим, щоб його не виконувати. Доводиться часто чути такі заяви: “Краще самі заберіть у мене весь урожай, однаково голодувати, але хоч у БУПРі не сидітиму за те, що не виконую план”³⁴.”

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. розпочалися у серпні. У цьому місяці було заготовлено 47 млн. пудів хліба. Проте надалі витискати хліб з України ставало все важче. Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаевич у доповіді 2 листопада 1932 р. на Харківській обласній нараді керівників районів, констатує, що на 1 листопада в Україні було заготовлено 152 млн. пудів хліба, оцінював хлібозаготівлі так: “Для оцінки такого стану хлібозаготівель потрібне значно сильніше слово, ніж “незадовільно”. Такий катастрофічний перебіг хлібозаготівель створив реальну загрозу виконанню всього річного плану”³⁵.

Широке застосування “конвеєрного засобу” збирання врожаю, за яким хліб, минаючи колгоспні комори, вивозився на хлібозаготівельні пункти та елеватори, практика встановлення додаткових (як правило, необґрунтованих) завдань хлібоздавання, підривали економіку колгоспів та негативно позначилися на настроях колгоспного селянства.

Громадське виробництво швидко деградувало, селяни намагалися приховати частину врожаю від обліку. Поширилися “крадіжки” та “розбазарювання” колгоспної продукції. С. Кульчицький встановив, що “під “крадіжками” розуміли самовільне привласнення продукції артіль рядовими колгоспниками, під “розбазарюванням” – роздачу цієї самої продукції до її офіційного оприбуткування охлялим від голоду колгоспникам з ініціативи місцевого начальства”³⁶.

Про факти масового зрізання та підбирання колосків у Великопетиському районі Дніпропетровської області сповіщав 12 липня уповноважений ЦК КП(б)У з хлібозаготівельних питань. “Це відбувається, – писав він, – при пасивному ставленні з боку колгоспників, правлінь колгоспів, сільрад... Колгоспні маси не організовані та не натравлені на грабіжників ланів”³⁷. Разом з тим він визнавав, що селян на подібні дії штовхали реалії життя, вони зневірилися в тому, що отримають зароблену частину врожаю. А зволікання хлібозаготівельних організацій з видачею натуральних авансів сприяло таким настроям³⁸.

Замість відмови від порядків, які змушували колгоспників красти власну продукцію, очолювана Сталіним партійно-державна верхівка стала на шлях репресій. ВЦВК і РНК СРСР 7 серпня 1932 р. прийняли постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності”. Відповідно до цього законодавчого акта розкрадання майна колгоспів і кооперативів каралося розстрілом, а “за пом’якшуючих обставин” – позбавленням волі на строк не менш ніж 10 років.

Чимало правлінь колгоспів, низових партійних осередків, ухвалюючи рішення про видачу натуральних авансів селянам, були пройняті бажанням забезпечити хліборобам якийсь достаток, віддячити їм за нелегку працю. Проте такі дії керівниками обласних установ розцінювались як злочин, а відтак – негайно вживалися заходи щодо повернення на зсипні пункти одержаного на трудодні хліба. Так, у “Довідці про розбазарювання, розкрадання, втрати хліба під час молотьби”, підготовленій у листопаді 1932 р. працівниками Дніпропетровського обкому, діяння правлінь 15 колгоспів Теплицького району, які видавали 2,5-3 кг зерна на трудодень, були названі злочинними³⁹.

Архіви знайомлять нас із зведеними даними перевірки восени 1932р. перебігу хлібозаготівель у 44 районах УСРР. Уповноважені ЦК КП(б)У обстежили 13 районів Дніпропетровської області, 15 – Харківської, 8 – Київської, 4 – Вінницької, 4 – Одеської областей. З 280 підданих ревізії колгоспів незадовільний обмолот хліба виявлений у 65 колгоспах, зрізання колосків – у 6, приховування хліба – у 64, перебільшення фондів – у 83, розкрадання – у 62⁴⁰.

Уперто опиралися хлібозаготівлям селяни-одноосібники, часто зустрічаючи співчуття, або і підтримку з боку колгоспників. Вони скаржилися на недосів, несприятливі погодні умови. Уповноважений з хлібозаготівель у Кролевецькому районі Чернігівської області Гербер у листі від 15 листопада відзначав “масовий саботаж” з боку хлібовиробників, що супроводжувався такими висловами: “Якщо ви маєте право – ідіть і забирайте, а самі хліб не повеземо”, “Якщо здамо хліб, то залишимося без насіння”⁴¹.

Уповноважений ЦК КП(б)У в Коларівському районі Дніпропетровської області Возний, аналізуючи ставлення селян до хлібозаготівель, виокремив серед них три групи. Перша група селян виявляла такі настрої: “Я в боргу перед державою бути не бажаю, по можливості буду виконувати план”. Попри ці обіцянки, відзначав Возний, ці селяни здали хліба дуже мало. Так, Г. Богунський з 32 центнерів плану здав лише 38 кілограмів. Подібних прикладів було безліч. Інші селяни притримувалися такої позиції: хліб державі здавати треба, отже якби ми його мали, то здали б. Остання група навіть не намагалася маневрувати, категорично заявляючи: хліба нема, шукайте, знайдете – то заберете⁴².

Подібні настрої були властиві не тільки одноосібникам та рядовим колгоспникам, а й “передовому загону” на селі, тим, хто був зобов’язаний неухильно виконувати розпорядження центру та бути виразником діючого режиму. Проте чималою кількістю сільських комуністів рухало гаряче бажання допомогти своїм страждаючим землякам і вони ставали на захист прав хліборобів.

Секретарі всіх партійних обкомів з тривогою повідомляли центр, що сільські комуністи вважали хлібозаготівельні плани нереальними, намагалися аргументовано обстоювали свою позицію, чимало з них виявляло “прихований саботаж та пособництво класовому ворогові”. 12 листопада 1932 р. М. Хатаєвич доповідав про стан хлібозаготівель в Харківській області: 10 секретарів партійних осередків та голів сільрад Диканського району подали заяви, що план ними виконаний не буде⁴³.

Не кращим був стан справ і в районах Одещини. Голова колгоспу “Великий Гай” Баштанського району 10 листопада заявив: “Розстріляйте мене, якщо візьмете хліб”. А голова колгоспу ім. Молотова цього ж району висловився ще відчайдушніше: “Хліб візьмете тільки через мій труп”⁴⁴.

Секретар Одеського обкому Майоров 23 листопада 1932 р. доповідав у центр, що серед частини сільських комуністів спостерігались не тільки пасивність у боротьбі за хліб, але й “прояв прямого саботажу хлібозаготівель, зімкнення з класовим ворогом аж до ак-

тивної співучасті у приховуванні хліба, роздаванні роздутих авансів”⁴⁵. Далі секретар звертав увагу на численні факти пияцтва, розпусти, самопостачання за рахунок колгоспів та інших негативних проявів з боку окремих сільських партійців, зухвало заявляючи про своє бажання бути виключеними з партії за етичні порушення, а не за саботаж у хлібозаготівельній справі. Так, Одеський обком підготував матеріали щодо розпуску Камишуватського партосередку “за куркульське переродження значної його частини”⁴⁶.

Точку зору багатьох сільських комуністів підтримували і декотрі районні начальники. Секретар Солонянського районного парткому Дніпропетровської області Сердюченко, в минулому луганський робітник, у листі до секретаря обкому від 25 листопада 1932 р. писав: “План хлібозаготівель у Солонянському районі – якщо не груба помилка, то справжня провокація, спрямована на розрив з колгоспним селянством”⁴⁷.

Голова Кобеляцького райвиконкому Харківської області Ф. Бема наважився заявити: “Багато колгоспів вже на мають насіння. Найбільше ми зможемо виконати план на 15%”⁴⁸. Цю позицію керівників Кобеляцького району було розцінено як зловмисний саботаж, а їх самих притягнуто до суду. 8 грудня С. Косіор надіслав Й. Сталіну листа, в якому він звітував про вирішення “кобеляцької справи”: “Заарештований секретар райкому Ляшенко, який разом з іншими районними робітниками організував складання шахрайських балансів, щоб довести нереальність плану, а також організував “петиційну” кампанію ряду колгоспів до ЦК про обтяжливість плану”⁴⁹.

У згаданому вище листі йшлося про покарання не лише керівництва одного району. Перед нами постають справжні масштаби репресій щодо сільських організацій в Україні, оскільки виявилось, що значна частина їхніх членів не мала бажання впроваджувати в життя сільськогосподарську політику партії. До листопадових операцій ДПУ через суд пройшло близько 500 справ, пов’язаних з хлібозаготівлями та крадіжками колгоспного хліба. А тільки за листопад 1932 р. і п’ять днів грудня заарештовано підрозділами ДПУ 1230 чоловік: голів колгоспів, членів правління, рахівників. Окрім того, було взято під варту 140 бригадирів, 265 завгоспів-вагарів, 195 інших працівників колгоспів⁵⁰.

Місцеві сільські кадри виявилися такими спустошеними, що, згідно з П. Постишевим, “треба було завозити робітників російської національності”, аби забезпечити здійснення кампанії реквізиції зерна⁵¹.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. продовжувались і на початку 1933р. Не вщухав і терор на всіх рівнях відповідальності за поставки хліба. Британський підданий сер Есмонд Ові в листі до сера Джона

Саймона писав 14 січня 1933 р.: “... терор, який було застосовано наприкінці кампанії збирання хліба, здається, дедалі збільшується. 3-го січня “Известия” сповістили про судовий процес, на якому трьох колишніх членів міської адміністрації району на Україні засуджено до “найвищої міри соціального захисту”, а інших дев’ятьох до довгих строків примусової праці у таборах за “злісний саботаж під час збирання врожаю”. Відтоді, в пресі з’явилися повідомлення про розстріл їхніх “спільників” в інших, віддаленіших один від одного районах...Подібні справи висвітлюються у всіх подробицях, називаючи конкретні місця, райони та господарства...”⁵².

Коли на початку січня 1933 р. “Правда” видрукувала статтю “Україна – вирішальний чинник у зборі зерна”, де КПУ ляляли за те, що республіка пасе задніх у виконанні річного зернового плану і дає змогу “організуватися класовому ворогові” – то був очевидний знак, що відтепер покотиться ще більше голів⁵³.

Подекуди, щоб залишити у колгоспі частину врожаю, селяни уповільнювали роботу в полі, на токах, псували реманент. Уповноважений ЦК КП(б)У М. Дроб у Баштанському районі Одеської області доповідав 10 листопада про перевірку роботи колгоспників у 5 найбільших колгоспах району. За його спостереженнями, молотарки там працювали не більше 4-5 годин на день, селяни ставали до роботи об 11-12 годині дня та після 5 вечора її припиняли, відверто пояснюючи свої дії таким судженням: чим довше будемо молотити, тим більше хліба у нас залишиться⁵⁴.

У довідці агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У від 10 листопада про стан хлібозаготівель у Харківській області йшлося про те, що селяни нишком, за допомогою ручних пристроїв мололи зерно для своїх потреб. У Новосанжарівському районі були задіяні ручні жорна та ступи для обмолоту зерна. Такими пристосуваннями користувалися і селяни Червоноградського району, лише в одному селі під час перевірки було знайдено 250 жорен. В цьому ж районі працювало 115 млинів проти 17, дозволених відповідною обласною установою⁵⁵.

Секретар Харківського партійного комітету у повідомленні від 2 грудня 1932 р. сповіщав, що селяни всіма силами намагалися приховати хліб, старанно маскуючи його на горищах, у сінні, між стінами, розподіляючи його на невеликі частки. У с. Почате Миргородського району знайшли 100 пудів хліба у 7 місцях. Траплялося, що одноосібники, вивозячи хліб нібито на приймальний пункт, прямували до своїх родичів у ближні села⁵⁶.

У Баштанському районі Одещини хліб замурували в печі, зашивали у матраци, ховали у ями під скиртами соломи, закопували в

діжках у землю і на тому місці сіяли тютюн. В цьому ж районі одноосібники вдавалися до таких хитрощів: 4-5 господарств разом виконували план одному селянинові, а потім свій хліб ховали на його подвір'ї як у надійному місці⁵⁷.

Застосування примусу та адміністративного свавілля у ставленні до хліборобів, низькі заготівельні ціни викликали соціальну й господарську апатію серед колгоспників, падіння продуктивності праці в колгоспах.

Інструктор ЦК КП(б)У Носач, відряджений до Охтирського району Харківської області, 25 жовтня доповідав начальнику організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про надзвичайно низьку продуктивність праці колгоспників під час збирання врожаю буряків: 6665 чоловік викопало цукрові буряки на площі у 235 га, тоді як за мінімальними нормами вони б мали вибрати врожай з 450га⁵⁸. Подекуди селяни пройнялись такими настроями: "Буряки для держави, і вона не допустить, щоб урожай загинув... Пришлють комсомольців, вони їх (буряки) і викопують ..." ⁵⁹.

Про подібні настрої селян сповіщав і уповноважений Київського обкому Неживий у листі до П. Любченка 22 жовтня. Колгоспники Лисянського району покинули роботу, твердо обстоюючи своє небажання працювати задувно: "Все літо працювали, толку ніякого, грошей не дають, а якщо і дають, то по 30 копійок за трудовень, цукру теж не дають"⁶⁰. І дійсно, грошові аванси у колгоспі ім. Комінтерна села Рижанівка Звенигородського району склали 31 коп. за трудовень. Цукор за поставлені буряки колгоспники району не одержали, борг Бужанського цукрового заводу колгоспам склав 3178 кг, а в рахунок боргу було видано лише 14 кг цукру⁶¹.

Незважаючи на загалом добрий урожай 1932 р., сільське господарство виявилось неспроможним забезпечити потреби промисловості й експорту в зерні навіть ціною зниження селянського споживання до злиденного рівня. Втрати під час збирання цього врожаю вперше позначилися на хлібозаготівлях. Потік зерна, який у попередні роки надходив на елеватори і державні зсипні пункти, перетворився на тоненьку цівочку. Як і до утворення колгоспного ладу, в країні вибухнула хлібозаготівельна криза. Різниця полягала лише в тому, що у 1928 р. хліб був, а криза обумовлювалася небажанням селян везти його на ринок. Тепер же запаси товарного колгоспного хліба розтанули у втратах.

В листі Г. Петровського до С. Косіора від 15 листопада йшлося про значні втрати врожаю у Донецькій області. Домагаючись зменшення хлібозаготівельних завдань, голови колгоспів Донеччини як аргумент намагалися використати хлібофуражні баланси "з врожаю-

че низькими цифрами врожайності”. У даних про врожайність озимої пшениці у с. Новопавлівка значилося 52 кг з гектара⁶². Г. Петровський був стурбований низькою якістю обмолоту зерна в усіх селах, де йому довелося побувати. Багато хліба лишалося у так званих “озадках” і роздавалося колгоспникам як фураж для худоби⁶³.

Навіть ті селяни, які підтримували попервах заходи радянської влади, тепер зневірилися в меті, до якої їх кликали і яку наполегливо прищеплювали більшовики, і ці процеси органічно вплинули на їх ставлення до праці в усупільненому господарстві. Фактів, що доводять вірність такого твердження, архіви зберегли чимало.

21 листопада 1932 р. Г. Петровський писав С. Косіору: “У мене є матеріали обстеження деяких совгоспів Донбасу, в більшій мірі скотарських, стан яких надзвичайно ганебний”. Далі він наводив приклади вражаюче високої собівартості зернових культур та молока. Так у совгоспі “Червоний прапор” собівартість одного центнера пшениці складала 93 крб., ячменю – 73 крб., літра молока – більше 1 крб. “А основне, – тривожився Петровський, – товарний вихід молока неістотний”⁶⁴. В той же час С. Косіору надійшов лист від В. Затонського з Київської області: “...В низці колгоспів південних районів (бурякових) кидається в очі наявність значної кількості “мертвих душ”. Вважаються колгоспниками, живуть своїм господарством, деякі вже завели коней, спекулюють, а в колгоспі зовсім не працюють, або для годиться набирають 10-15 трудоднів на рік”⁶⁵.

Керівництво України не зуміло виконати хлібозаготівельних завдань. А втім Й. Сталін залишався непохитним щодо своїх намірів вичавити з республіки якомога більше. У цій ситуації в УСРР була відряджена надзвичайна заготівельна комісія на чолі з В. Молотовим. Вона не мала на меті, бодай найменшою мірою, зняти соціальне напруження в Україні, її діяльність стала наступним кроком в процесі послідовного розгортання репресивних заходів, які були застосовані до українського народу. З 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія вилучила у селянському секторі 87 млн. пудів, у радгоспах – 17,6 млн. пудів⁶⁶.

Для покарання боржників по хлібозаготівлям комісією були запроваджені “натуральні штрафи”: конфісковувались останні мізерні хлібні запаси, а коли їх не виявляли, то забирали інше продовольство, яке знаходили під час обшуків. Це був, за словами С. Кульчицького, терор голодом.

В оповіданні Д. Каленика є такі рядки: “Особливо прислужувались в цій чорній справі доморослі яничари із своїх, сільських, які називали себе активістами хлібозаготівлі. Під таким гаслом “Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм” вони нишпорили по дворах, шукаючи

поживи. Не гребували останньою мискою гороху, квасолі чи пригорщею борошна, знайденого за запічком – не залишали нічого навіть дітям”⁶⁷.

Хлібозаготівлі залишили господарства без зерна і це стало поштовхом нового масового виходу селян з колгоспів. Зокрема, восени 1932 р. у Київській області заяви про вихід подали 6 тис. 874 чоловіки, у Харківській – 9 тис. 973 чоловіки⁶⁸.

Настрої довкола хлібозаготівель були вкрай негативними, а вжиті репресії не давали очікуваних результатів. Між тим влада “дбала” про подальше закріпачення селян. Вже 13 січня 1933 р. до Харкова був направлений проект постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР про організацію весняної сівби в Україні. В ньому невихід на роботу в поле та “злісно-недобросовісне” ставлення до роботи мало “каратися без всякої поблажливості аж до виключення з колгоспу з позбавленням присадибної ділянки та вислання злісних прогульників та саботажників... за межі краю”⁶⁹.

Навесні 1933 р. цю постанову використовували як черговий батіг для упокорення українських селян. У листі Г. Петровського до С. Косіора 23 квітня 1933 р. йшлося, що Величковська сільрада Менського району Київщини винесла рішення: “за невиконання агромінімуму”, а саме завдання по очищенню посівного матеріалу, позбавити присадибної землі 31 господарство⁷⁰.

22 квітня 1933 р. у листі до С. Косіора Г. Петровський визнавав, що одержує чимало анонімних листів з панічними настроями лайками, різкою, пронизливою критикою⁷¹. Автор однієї з анонімок перейшов від ввічливого привітання до гнівних дорікань і погроз: “Вчителі наші, що Ви нарobili? Люди пухнуть, до чого ви доводите людей? Люди ловлять гав та горобців та їдять, їдять і дохлих коней, чи ви такі труднощі переносите?.. Ну, гад Сталін, нехай бережеться. Уб’ємо, хоч як...”⁷². Деякі дописувачі не стримувались і, якоюсь мірою, втішали себе нецензурними брутальними виразами.

Вболівання за долю знесилених дітей штовхало батьків на відчайдушні кроки. Вони привозили їх у міста, кидаючи у людних місцях, біля державних установ, на вокзалах. Начальник Харківського обласного відділу ДПУ Кацнельсон 11 червня 1933 р. доповідав, що в області почався “масовий наплив” дітей різного віку у ясла, але вони переповнені і неспроможні приймати нових відвідувачів. Значна частина дітей, яким відмовлено в прийомі до ясел, жебракують містами та селами. Далі у доповідній йшлося: “Продуктами харчування ясла, у переважній більшості, не забезпечені. Діти харчуються різноманітними сурогатами і в окремих випадках – травами. На ґрунті цього серед них дуже поширилися захворювання та смертність”⁷³.

Останнім засобом хоч трохи поправити своє становище, до якого змушені вдатися селяни, були – продаж чи обмін родинних цінностей, особистого майна. За словами Р. Конквеста, “жінки видобували зі скринь святковий одяг, хустку, скатертину – все, що можна було обміняти на шматок хліба”⁷⁴. Це було останнє джерело порятунку.

В одному з британських документів, що увійшов до книги “Форін Офіс та Голодомор”, читаємо: “Восени 1933 року країна, яка була колись багатою та квітучою, виглядала як один великий табір, де населення постійно пересувалось з місця на місце, тікаючи від смерті, шукаючи їжі, кожного разу натикаючись на кордони, закриті за наказом радянської влади. Становище помітно не змінилося навіть після врожаю минулого літа”⁷⁵.

Отже, палке бажання хазяйнувати на своїй землі дорого коштувало українському народові. Його упокорили, закатували голодом, зломали волю та згубили долі найбільш працелюбної, а отже заможної частини населення. Сталінське керівництво по дорозі до “світлого майбутнього” зіткнулося з опором трудящого селянства і, щоб упокорити його, примусити селян працювати так, як працюють наймити чи невільники, і не допустити надалі жодних проявів незадоволення курсом “пролетарської” держави, вдалося до терору голодом. Найбільш люто сталінська політика впроваджувалася в Україні, бо, за словами В. Микули, одного з провідників української громадськості за кордоном, “Сталін, як і вся кремлівська верхівка, добре пам’ятали завзятий спротив України більшовицьким наїздам в 1917-1921 роках, боялися визвольних прагнень українського народу і за всяку ціну хотіли зламати йому хребет, щоб він вже ніколи не піднявся до боротьби за волю”⁷⁶.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Новітня історія України (1900 – 2000). (Слюсаренко А. Г., Гусев В. І., Дрожжин В. П. та ін.) – К.: Вища школа, 2000. – С. 267.
- ² Голод на Україні, 1932-1933. Вибрані статті (упор. Н. Каратницька). – Мюнхен, 1985; Конквест Р. Жнива горя: Радянська колективізація і терор голодом. – Нью-Йорк, 1986.
- ³ Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933. Oral History Project of the Commission of the Ukrainian Famine. Vol. 1, 2, 3. – Washington, 1990. Частина цих матеріалів увійшла в збірник: Мухіна М. Упокорення голодом. Збірник документів. – К., 1993. Це видання знайомить нас також з документами дипломатичної служби про ситуацію в Україні в 1932-1934 рр. та повідомленнями світової преси про голод.
- ⁴ Кульчицький С. Ціна “великого перелому”. – К., 1991.
- ⁵ Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999.
- ⁶ Діброва С. С. Сталінська колективізація: погляд крізь час // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. –

- С.12-34; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Шаповал Ю. Україна 20-50-х: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994; Шаталіна Є.П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.). – К., 1997; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947: злочини проти народу. – К., 2000; Куліш А.Ф. Геноцид. Голодомор 1932 – 1933. Причини, жертви, злочинці. – К.; Х., 2001.
- ⁷ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.: Перекл. з англ. – К., 1997.
- ⁸ Ганжа О.І. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.5. – К., 2001. – С.200-214.
- ⁹ Гриневич Л. Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні (1932-1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – С.191-204.
- ¹⁰ Гриневич В. Відлуння голодомору 1932-1933 рр. та антиколгоспні настрої в Червоній Армії напередодні та під час "визвольних походів" 1939 – 1940 рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – С.421-431.
- ¹¹ Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – С.179-190.
- ¹² Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Під ред Ф.М. Рудича та ін. – К., 1990; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1992.
- ¹³ Мухіна М. Упокорення голодом. Збірник документів. – К., 1993.
- ¹⁴ Трагедия советской деревни. Документы и материалы: В 5-ти томах. – Т.1,2. – М., 1998-2002.
- ¹⁵ 30-й: голод. Народна книга-меморіал. – К., 1991.
- ¹⁶ Кульчицький С. Причини трагедії 1933 року в Україні // Золоті ворота, 1993. – Вип. 4. – С.38.
- ¹⁷ Лист до Й. В. Сталіна комсомольця Пастушенка з с. Полонисте Чабанського р-ну на Вінниччині про вивіз хліба в хлібозаготівлю й голодування колгоспників. 10 лютого 1932 р. // Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів. (Упор. Михайличенко Г.М., Шаталіна Є.П.) – К.: Наук. думка, 1993. – С. 415.
- ¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ): Ф.1. – Оп.20. – Спр.5411. – Арк.11: Доповідна записка Абрамовича до правління Укрколгоспцентру. 31 січня 1932 р.
- ¹⁹ Там само. – Спр.5432. – Арк.7: Заява Ворошилову та Будьонному від І.М. Вишневого. 11 лютого 1932 р.
- ²⁰ Там само – Спр.5406. – Арк.28: Лист Семена Клименка секретареві ЦК КП(б)У Зайцеву. Березень, 1932 р.
- ²¹ Там само. – Спр.5406. – Арк.6-7: Анонімний лист члена партії з 1919 р. до ЦК КП(б)У. 18 травня 1932 р.
- ²² Там само. – Спр.5373. – Арк.46: Доповідна записка про стан та виконання Молдавською партійною організацією постанови ЦК КП(б)У від 29 лютого 1932 р. 5 травня 1932 р.
- ²³ Там само. – Спр.5373. – Арк.47.
- ²⁴ Там само. Спр.5366. – Арк.28: Доповідна записка секретаря Харківського обкому Ф. Голуба до ЦК КП(б)У. 25 липня 1932 р.
- ²⁵ Там само. – Спр.5366. – Арк.29.
- ²⁶ Там само. – Спр.5366. – Арк.29.
- ²⁷ Там само. – Спр.5366. – Арк.9.

- ²⁸ Там само. – Спр.5366. – Арк.12.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. – Спр.5366. – Арк.43: Огляд матеріалів, що надійшли до ЦК КП(б)У. 15 липня 1932 р.
- ³¹ Там само. – Спр.5366. – Арк.45.
- ³² Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. – К.: Наукова думка, 1993. – С.8.
- ³³ Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. 6-9 липня 1932 р. // Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К.: Україна, 1991. – С.152.
- ³⁴ ЦДАГОУ: Ф.1. – Оп.20 – Спр.5387. – Арк.8: Доповідна уповноваженого ЦК КП(б)У І.Кулика Київському обкому партії. 9 серпня 1931 р.
- ³⁵ Там само. – Спр.5407. – Арк.2-3: Доповідь М. Хатаєвича на Харківській обласній нараді секретарів райпарткомів "Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб, за організаційно-господарське укріплення колгоспів і за піднесення сільського господарства". 2 листопада 1932 р.
- ³⁶ Кульчицький С. Причини трагедії 1933 року в Україні // Золоті ворота, 1993. – Вип.4. – С.38.
- ³⁷ ЦДАГОУ: Ф.1. – Оп.20 – Спр.5380. – Арк. 30: Довідка уповноваженого ЦК КП(б)У про види на врожай у Великолепетиському районі Дніпропетровської області. 12 липня 1932 р.
- ³⁸ Там само. – Спр.5380. – Арк.30.
- ³⁹ Там само. – Спр.5399. – Арк.33: "Довідка про розбазарювання, розкрадання, втрати хліба під час молотби". Дніпропетровський обком КП(б)У. Листопад, 1932 р.
- ⁴⁰ Там само. – Спр.5399. – Арк.48: Довідка ЦК КП(б)У про факти втрат та розбазарювання колгоспного хліба.
- ⁴¹ Там само. – Спр.5387. – Арк.32: Лист уповноваженого з хлібозаготівель Гербера у Кролевецькому районі Чернігівської області. 15 листопада 1932 р.
- ⁴² Там само. – Спр.5387. – Арк.57: Інформаційне зведення уповноваженого ЦК КП(б)У в Коларівському районі Дніпропетровської області. 1 грудня 1932 р.
- ⁴³ Там само. – Спр.5386. – Арк.54: Доповідна записка М. Хатаєвича про стан хлібозаготівель у Харківській області. 12 листопада 1932 р.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.5395. – Арк.3: Інформаційне повідомлення уповноваженого ЦК КП(б)У Дроба про організацію хлібозаготівель у Баштанському районі Одеської області. 10 листопада 1932 р.
- ⁴⁵ Там само. – Спр.5375. – Арк.98: Політичний лист секретаря Одеського обкому Майорова до ЦК КП(б)У. 23 листопада 1932 р.
- ⁴⁶ Там само. – Спр.5375. – Арк.98.
- ⁴⁷ Там само. – Спр.5389. – Арк. 126: Записка інструктора ЦК КП(б)У Папкова з с. Солоне Дніпропетровської області. 2 грудня 1932 р.
- ⁴⁸ Там само. – Спр.5390. – Арк.67: Звіт секретаря Харківського обкому КП(б)У Р. Теренова, направлений С. Косіору. 13 грудня 1932 р.
- ⁴⁹ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп.20. – Спр.5393. – Арк.16: Лист від С. Косіора Й. Сталіну. 8 грудня 1932 р.
- ⁵⁰ Там само. – Спр.5393. – Арк.12-13.
- ⁵¹ Кравченко, Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.: Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С.187.
- ⁵² Уривки із книги "Форін Офіс та Голодомор" – збірки британських документів про Україну та Великий Голод 1932-1933 рр. (під ред. Марка Калининника, Любомира Луцюка та Богдана С. Кордана) // Золоті ворота, 1993. – Вип. 4. – С.68.
- ⁵³ Кравченко, Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст... – С.187.

- ⁵⁴ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп.20. – Спр.5395. – Арк.3: Доповідна записка уповноваженого ЦК КП(б)У М. Дроба щодо організації хлібозаготівель у Баштанському районі Одеської області. 10 листопада 1932 р.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.5382. – Арк.93: Довідка агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У про виконання хлібозаготівель у Харківській області. 9-10 листопада 1932 р.
- ⁵⁶ Там само. – Спр.5389. – Арк.49: Повідомлення Харківського обкому КП(б)У. 2 грудня 1932 р.
- ⁵⁷ Там само. – Спр.5387. – Арк.66: Лист уповноваженого ЦК КП(б)У М. Дроба до ЦК з с. Баштанка Одеської області. 24 листопада 1932 р.
- ⁵⁸ Там само. – Спр.5363. – Арк.78: Доповідна записка інструктора ЦК КП(б)У Носача про хід господарсько-політичної кампанії в Охтирському районі Харківської області. 25 жовтня 1932 р.
- ⁵⁹ Там само. – Спр.5363. – Арк.79.
- ⁶⁰ Там само. Спр.5387. – Арк.19: Лист уповноваженого ЦК КП(б)У в Київській області Неживого П. Любченку. 22 жовтня 1932 р.
- ⁶¹ Там само. – Спр.5387. – Арк.20.
- ⁶² Там само. – Спр.5385. – Арк.70: Лист Г. Петровського С. Косіору. 15 листопада 1932 р.
- ⁶³ Там само. – Спр.5385. – Арк.72.
- ⁶⁴ Там само. – Спр.5386. – Арк.80: Лист Г. Петровського до С. Косіора з Донбасу. 21 листопада 1932 р.
- ⁶⁵ Там само. – Спр.5386. – Арк.83: Лист В. Затонського С. Косіору. 21 листопада 1932 р.
- ⁶⁶ Новітня історія України (1900 – 2000). (Слюсаренко А. Г., Гусев В.І., Дрожжин В. П. та ін.). – К.: Вища школа, 2000. – С. 265.
- ⁶⁷ Каленик Д. “Отес горе пережив і я...” // Золоті ворота, 1993. – Вип.4. – С.98.
- ⁶⁸ Веселова О. М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921-1923, 1931-1933, 1946-1947 : злочини проти народу. – К., 2000. – С.108.
- ⁶⁹ ЦДАГОУ: Ф.1. – Оп.20. – Спр.6306. – Арк.1-2: Проект постанови ЦК ВКП(б) і Рад наркомун СРСР “Про заходи щодо організації весняної сівби на Україні”. 13 січня 1933 р.
- ⁷⁰ Там само. – Спр.6203. – Арк.16: Лист Г. Петровського до С. Косіора. 23 квітня 1933 р.
- ⁷¹ Там само. – Спр.6203. – Арк.7: Лист Г. Петровського до С. Косіора. 22 квітня 1933 р.
- ⁷² Там само. – Спр.6210. – Арк.78: Анонімка, одержана приймальною Г. Петровського.
- ⁷³ Там само. – Спр.6276. – Арк.49: Доповідна записка начальника Харківського обласного відділу ДПУ Кацнельсона про продовольчі труднощі в районах Харківської області. 11 червня 1933 р.
- ⁷⁴ Конквест, Роберт. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – С.268.
- ⁷⁵ З Меморандуму Європейської Федерації українців за кордоном – до сера Джона Саймона. 27 вересня 1933 р. // Золоті ворота, 1993. – Вип.4. – С.73.
- ⁷⁶ Микула, Володимир. “60-та річниця Великого Голоду”. // Вісник (вид. Головної управи ООЧСУ). – Нью Йорк, 1993. – Ч.1-2. – Весна-літо. – С.6.

Надійшла до редакції 19.12.2002